

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԱՍԱՆԵԱՆՑ

Պրոֆ. Կրիմնկու

Նախընթաց յօդուածում մենք տեսանք, թէ ինչպէս Պարսից արքայից արքայ Վուսա V գուռ (420—438) Հայոց Արշակունեաց վերջին շառաւիղ՝ մանուկ Արտաշրին կանչելով Պարսից դուռն 429 թ. պահեց նորան այնտեղ, իսկ Հայաստանը նահանգ դարձրեց ու նորա կառավարութիւնը յանձնեց ուրոյն պարսիկ մարդպանին: Վուսա V-ին յաջորդեց Յազկերտ II-ը (438—457), որ ժանր պատերազմներ մղեց Հեփթաղների դէմ և Պերոզ (459—484), շարունակում է պ. Կրիմսկի. Պերոզ երկու տարի պիտի ներքին կռիւներ մղէր իւր եղբօր Ուրմիզի (457—459) դէմ և հաստատուեց զահի վրայ Հեփթաղների օգնութեամբ. բայց յետոյ դրժելով իւր տուած խոստումները, գրգռեց Հեփթաղների դժգոհութիւնը, շատ ժանր պատերազմներ ունեցաւ նոցա հետ և 484 թ. սպանուեց ճակատամարտում. նորա դուստրը գերի ընկաւ Հեփթաղների թաղաւորի ծեռքը և մտաւ թաղաւորական կանանոց և Հեփթաղները ահեղ արշաւանքով անցան Իրանի արևելեան կողմերով աւերելով ամենայն ինչ:

Տէրութեան մէջ Յազկերտի և Պերոզի ժամանակ հալածանքների էին ենթարկւում օտարահաւատ ազգերը, մի կողմից հրեայք, որոնք V դարում կրօնական կենդանի գործունէութիւն արտայայտեցին՝ մշակելով այսպէս ասած Բաբելոնեան Տալմուդը, միւսից քրիստոնեայք: Սակայն ոչ ամենայն քրիստոնեաների հետ հաւասար թշնամութեամբ էին վերաբերւում Պարսից հալածիչները. Հայերի դրութիւնը աւելի վատ էր, քան Ասորոց: Յազկերտ II օրերում հալածանքը և զրադաշտական կրօնի բռնի

մուտքը հայաստան, սարսափելի ապստամբութիւն (450—451) յառաջ բերեց, որ մեծ դժուարութեամբ ընկճուեց: Պատճառն այն էր, որ տիրապետող դաւանութիւնը հայաստանում միաբնակական (МОНОФИЗИТСКОЕ) էր, որ դրացի Բիւզանդիոնում հասարակաց համակրութիւնն էր վայելում և հինգերորդ դարում քանի մի անգամ պաշտօնական ղոժ էր ստանում, այսպէս հայաստանը բնականաբար ձգտում էր Բիւզանդիայի կողմը: Ընդհակառակն, Արամեցիների գլխաւոր դաւանութիւնը նեստորական էր և բիւզանդական սահմաններում ենթարկւում էր չարտօյար հալածանքների թէ ուղղափառների և թէ մօնոֆիզիտների և Ասորոց—նեստորականների բազմութիւնը, բիւզանդիոնի հպատակներ, հարկադրուած եղան Վ դարում կիսում և մանաւանդ երրորդ քառորդում, թողնել իրանց հայրենիքը և այս թւում նաև իրանց գիտնական յենարան—հռչակաւոր «պարսկական դպրոցը» Եղեսիայում (որ ընծայեց նեստորականներին բազմութիւն զրականական գործիչներ և թարգմանիչներ յունարէնից*): Նոքա հեռացան Մծբին, ուր նոյնպէս կար երեւելի ասորական գիտնական դպրոց, Տիգրոն և Պարսկաստանի այլ տեղեր. տարագրուած նեստորականների թւում Եղեսիայից ՚ի միջի այլոց էր (449) եռանդուն նեստորական քարոզիչ Բարձավմա, որ յետոյ Մծբինի եպիսկոպոս դարձաւ (մօնոֆիզիտների մօտ նա յայտնի էր մականուամբ «վայրի եզն»): շուտով նորան հետևեց նորա բարեկամ—գիտնական աստուածաբան և անուանի հոգևոր քերթող Նարսայ (ներսէհ), թշնամիներից կոչուած «բորոտ»): Իսկ նեստորականներից—քնար հոգւոյն Սրբոյ»): անցաւ Պարսկաստան և Ակակիոս (շուտով Սելեկիայի կաթողիկոս ընտրուած, 484—496 և թարգմանիչ ասորական լեզւից պահելի) և ոչ սակաւ ուրիշ կրթեալ, երեւելի նեստորականներ: Պերող վճռեց շահագործել նեստորականների մեծ թըշ-

*) Վերջ ՚ի վերջոյ Զենոն կայսրը (488—489) չքաւականանալով շատ նեստորական գիտնականների յօժարակամ հեռանալովը, հրաման արձակեց քանդել Եղեսիայում պարսկական դպրոցը», որին եռանդով նպաստեց մօնոֆիզիտական եպիսկոպոս Կիւրոսը (471—478):

նամութիւնը դէպի մօնօֆիզիտները (և ուղղափառութիւն) այն նպատակով, որ թուլացնէ իւր հպատակ քրիստոնեաներին և նպաստեց, որ Բէտ—Լապատի (Գոնդիշապուրում) 483 կամ 484 թ. ժողովում պաշտօնապէս ճանաչուի Նեստորի դաւանութիւնը, որ յունական եկեղեցին հալածում էր և ատելի էր չայոց: Հայաստանը, յայտնի բան է, շարունակում էր ծգտել դէպի Բիւզանդիոն և Պերողի մահուան միջոցին, ապստամբութեան մէջն էր:

Պերողի մեռնելովը հայաստանը խաղաղացաւ. ներքին երկպառակութիւններից լետոյ թագաւորական դահ բազմելով Պերողի եղբայր Վաղարշ (484—489) երաշխաւորեց հայերին զրադաշտականութեան դադարումը նոցա երկրում. այսպէս նա վարուեց մասամբ հայաստանը հանգստացնելու դիտաւորութեամբ, մասամբ էլ կամեցաւ դիմադրել զրադաշտական հոգևորականութեան, որի իշխանութիւնը իւր վերայ չէր ցանկանում տանել: Բայց Վաղարշ չկշռադատեց իւր ոյժերը. թագաւորական դանձարանը դատարկ էր հեփթաղների արշաւանքներից լետոյ, զօրք հաւաքելու համար փող չկար, աւագանին այդ պատճառով անտարբեր էր դէպի շահր: Մոգերը, զայրացած Վաղարշի թշնամական վարմունքից, վերջապէս, կուրացրին նորան և դահ բարձրացաւ նորա եղբոր որդին, (Պերողի որդի) Կաւատ I (489—531):

Վերը, ինչպէս տեսանք, պ. Կրիմսկի՝ խօսելով Յազկերտ II-ի հալածանքների մասին Հայաստանում, ակնարկում է Վարդանանց սպաներազմների վերայ, որոնց գեղեցիկ նկարադրութիւնը թողել է մեզ Նդիշէի պատմութեան հեղինակը: Այստեղ փոքր ինչ կանգ առնենք և պրօֆ. Բ. Պատկանեանի խօսքերով բնորոշենք հայոց ժողովրդի կրօնական զգացմունքի արտայայտութիւնը և միութեան գործօնները:

«Արդէն երկրորդ դարուց, ասում է հանգ. հայազն գիտնականը, քրիստոնէութիւնը սկսեց արագութեամբ տարածուել հայաստանում, իսկ երրորդ դարու վերջում Տրդատ (III դ. Մեծն) ազգովին մկրտուեց սուրբ Գրիգորից, հայաստանի Լուսաւորչից: Այդ իրողութեան հետեւանքն այն եղաւ, որ հայոց ժողովրդի համակրտնքը անցաւ Բիւզանդիոնի կողմը, ուր քրիս-

տոնէութիւնը շուտով արհապետող դիրք ստացաւ: Այս հանգամանքը ուժգին հարուած տուեց Սասանեանց ձգտութիւններին, որոնց այժմ վիճակուած էր մաքառել չայաստանում թէ (թագաւորական) հարստութեան և թէ քրիստոնէութեան դէմ, որ մօտեցնում էր չայաստանի բնակիչներին Յունաց: Սակայն դա չէր թուլացնում նոցա եռանդը և նոքա շարունակուած էին կռիւը չայերի դէմ բոլոր հնարաւոր միջոցներով: Հինգերորդ դարու առաջին քառորդում (429) նոցա յաջողուեցաւ տապալելու իրանց համար ատելի հարստութիւնը. յայց երբ, քրիստոնէութիւնը ջնջելու նպատակով, նոքա կամեցան չայերին բռնի կրակապաշտ դարձնել, բորբոքուեց սարսափելի կրօնական պատերազմ, որից չայերը թէև յաղթահարուած դուրս եկան, սակայն մի անգամ ընդ միշտ պաշտպանեցին արդէն իրանց կրօնը: Եւ այսպէս ձեռք բերին. նոցա պակասող կրօնական միութիւն, որին շուտով հետևեց ազգային նշանադրերի գիւտը և միանուագ ստեղծուեց հօխ և ծաղկեալ գրականութիւն:

Սաորոց լեզուն, որ միջանի ժամանակ գործ էր ածուած եկեղեցում ժամասացութեան միջոցին, յայտնի բան է, անհասկանալի էր ժողովրդի մեծամասնութեան: Ամենուրեք զգացուած էր մայրենի լեզուով գրքերի անհրաժեշտութիւնը: Այն ժամանակ չայոց վարդապետներից մէկն, սուրբ Մեսրոպ, լրացրեց և կատարեգործեց հին հայկական այբուբենը, հնարեց ընդհանուր գործադրութեան մէջ ֆնացած արդեան չայոց նշանադրերը և դորանով սկիզբն դրեց չայոց դպրութեան: Փոքր ինչ դորանից առաջ Մեծին Ներսիսի օրերում, չայոց եկեղեցին ազատուեց յունական ազդեցութիւնից և սկսեց ընտրել իւր կաթողիկոսին, առանց Կեսարիայի հայրապետի ձեռնադրութեան: Ներսիսի որդի, Սահակ (Պարթև) կաթողիկոսը, Գրիգոր Լուսաւորչի թուռան թուր, առանձին եռանդով ձեռնամուխ եղաւ սուրբ գրքի և ժամասացութեան գրքերի հայերէն թարգմանութեանը: Բայց տեսնելով, թէ այսպիսի լուրջ և դժուարին գործը պահանջում է մեծ գիտական ոյժեր, նա 60-ից աւելի երիտասարդներ ուղարկեց Եգիպտոսի և Յունաստանի յայտնի դպրոցները, ուր

քրիստոնէութիւնից շատ առաջ պանդխտում էին հայ պատանիները (ուսման ծարաւից տոչորուած)։ Ուղարկուածներից շատերը արդէն Յունաստանում զբաղուեցան սուրբ գրքի փոխադրութեամբ հայերէն, միւսերը վերադառնալուց յետոյ հայրենիք։ Գրականական լեզու ճանաչուեց իրօք այն ժամանակի դրան (ոստանիկ) լեզուն։ Այն ինչ Արշակունեաց հարստութիւնը դադարեց և հայաստանը ընկաւ մարզպանների իշխանութեան ներքոյ։

Այսպէս, հանգամանքների տարօրինակ բերմամբ, այն, ինչից հայերը զուրկ էին անկախութեան երկար դարերի ընթացքում—ընդհանուր գործածութեան այբուբենը, գրականական լեզու, կրօնական միութիւն, այս բոլորը հանդէս եկան անկախութիւն կորցնելու վայրկեանին և ստեղծուեց ընդհանուր աղգային գրականութեան հնարաւորութիւն։ Հայաստանի աւատական կազմակերպութիւնը շարունակեց իւր գոյութիւնը թագաւորական իշխանութեան դադարումից յետոյ էլ։ Բայց այդ ժամանակ յառաջ եկաւ մի նոր ոյժ, որ հաւասարապէս ճանաչւած էին ժողովրդի բոլոր դասակարգերը և նաև իշխանները։ Դա հոգևոր ոյժն էր կաթողիկոսների, որոնց ընտրում էր համայն աղգը և ընդունում առանց մի բռնադատութեան յօժարակամ։ Կաթողիկոսի կոչման մէջ ժողովուրդը տեղնում էր իւր միութեան մարմնացումը, իւր հոգևոր շահերի ներկայացուցչին և շատ անգամ հալածուածների պաշտպանին և խաղաղարարին։

Սուրբ գրքի թարգմանութեան հետ միաժամանակ ամբողջ երկրում հիմնուեցան դպրոց և վանքեր, ուր արևմտեան Եւրոպայի միչին դարերի վանքերի օրինակով, շուտով կենդրոնացաւ ուսման գործը։ Քրիստոնէութիւն ընդունելով հայերը, այսպէս ասած, կտրեցին իւրեանց անցեալ, նախաքրիստոնէական գոյութեան շրջանի կապերը և նորադարձներին յատուկ (неофитъ) եռանդով անձնատուր եղան նոր վարդապետութեան։ Բոլոր մնացած գրականական չիշատակարանները, բաղկացած վիպասանական երգերից ու մեհենական մատենաներից, ոչնչացրին, ապազայ սերունդը պահպանելու համար հինասուրբ հաւատա-

լիքներից*։ Ուստի հազիւ թէ մի ուրիշ ժողովրդի գրականութիւնը ունի այն բացառիկ բնութիւնը, ինչ որ հայոցն է։ Այդպիսի հանգամանքներում ծնած գրականութիւնը բնականաբար ներշնչուած պիտի լինէր խիստ քրիստոնէական ոգով և ճգնաւորական ուղղութեամբ։ Այս պատճառով եկեղեցու ազդեցութեան միակողմանութիւնը ազգային կեանքի վրայ շուտով լիովին երեւցաւ։ Ուրախ ժամանակ անցկացնելն, աշխարհիկ բովանդակութեան երգեր, հեթանոսական շրջանի ժողովրդական տօնախմբութիւնները — բոլորը արտաքսուեցան կեանքից, իրրանիպել քրիստոնէի համար։ Խրախճանութիւնները փոխարինուեցան պահքով (աւելի քան 200 օր տարուայ մէջ, ծուկն ու կաթը արդելուած էր գործածել կերակուրի)։ Իսկ եկեղեցական շարականները արտաքսեցին երգերը։ Անբարեպատեհ քաղաքական պարագաները, անընդհատ տառապանքները, որ բաժին էին հասնում ժողովրդին, հաստատեցին նորան այն մտքում թէ կեանքը տուած է ոչ վայելչութեան համար, այլ դժբաղտութիւններ ու նեղութիւններ կրելու յանուն Քրիստոսի, թէ վայելչութիւնը սպասում է մարդուն կեանքի սահմաններից դուրս։ Միանգամ արուած ուղղութիւնը միևնոյն հաւասար պայմաններում և հանգամանքներում պահպանուեց գրականութեան մէջ մինչև վերջին ժամանակները»։ (տե՛ս. Всеобщая история Литературы подъ ред. В. Θ. Корша. стр. 601—603. СПб. 1880)»։

*) Դորան առիթ տուեց, անկասկած, Սասանեանց մոգերի գաղանային մոլեռանդութիւնը Հայաստանում. գրադաշտականին Հայերը դէմ դրին քրիստոնէական մոլեռանդութիւն. բայց վերջինս քրիստոնէական աշխարհում երկսայրի սուր է մինչև այժմ. օր. պապականութիւնը, յունադաւանութիւնը և այլն։ Մ. Շ.